

УДК 94:504.064.4+658.567“1941/1943”

DOI: 10.33099/2707-1383-2022-43-1-118-134

Тетяна Перга

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

Електронна пошта: pergatatiana@gmail.com

Юрій Перга

кандидат історичних наук, доцент,

Національний технічний університет
«Київський політехнічний інститут імені
Ігоря Сікорського» (Київ, Україна) ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-7636-2417>

Електронна пошта: yperga@gmail.com

ЕКОНОМІЧНЕ ПОГРАБУВАННЯ УКРАЇНИ: ЗБИРАННЯ І ВТОРИННЕ ВИКОРИСТАННЯ ВІДХОДІВ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується політика нацистської Німеччини щодо вилучення відходів на території Рейхскомісаріату «Україна» у 1941–1943 рр. Доведено, що у Третньому Рейху відходи розглядались як цінна сировина для розвитку воєнної економіки й політика щодо їх збирання і вторинного використання почала формувалась вже в другій половині 1930-х рр. З'ясовано головних акторів цієї діяльності та номенклатуру відходів, яким приділялась найголовніша увага, зокрема це брухт чорних і залізних металів. Проаналізовано механізм збирання відходів на території Рейхскомісаріату «Україна» і зроблено висновок, що до цього процесу були залучені місцеві адміністрації, які спирались на систему сільськогосподарської кооперації, і окремих осіб — колаборантів. Вказано на зв'язок між боротьбою нацистської Німеччини за ресурси, включаючи відходи, і використанням насильства та проведенням Голокосту. Викладені у статті факти дозволяють констатувати, що економічне пограбування України під час Другої світової війни було ширшим, ніж сьогодні прийнято вважати.

Ключові слова: відходи, вторинне використання, Друга світова війна, нацистська Німеччина, окупаційна преса, ресурси.

Постановка проблеми. У результаті Другої світової війни Україна зазнала великих матеріальних втрат, які дослідники оцінюють у 285 млрд. крб., або 100 млрд. доларів США за тодішнім курсом валют (Україна в Другій світовій війні. 2015). Було зруйновано або вивезено до Німеччини обладнання багатьох підприємств, мільйони голів худоби і свійської птиці, численні культурні та історичні цінності. Економічна політика нацистів економічної політики на території окупованої Східної Європи, включаючи Україну, базувалась на пограбуванні різних матеріальних цінностей, які використовувались для підвищення економічної потуги Третього рейху. Підготовка до війни і масштабні воєнні операції вимагали не лише створення стабільної сировинної бази, а і її розширення. Це спонукало нацистську Німеччину до переосмислення значення багатьох відходів, які почали розглядатись як цінна сировина для воєнної промисловості. Анна Берг вважає Третій рейх першою країною в світі, яка поставила мету вийти на нульовий рівень відходів (Berg, A. 2015, p. 446–472). Однак, на відміну від інших країн світу, які під час ведення воєнних дій впроваджували підтримуючі або мобілізаційні заходи, нацистська Німеччина у своєму прагненні заво-

лодіти ресурсами здійснила жахливі злочини проти людства. Боротьба за ресурси радикалізувала економічну політику Третього Рейху. Тому вивчення досвіду воєнних економік у впровадженні моделі безвідходного виробництва є актуальним не лише з екологічної точки зору, але й з перспективи унеможливлення впровадження насильства, геноциду та Голокосту.

Аналіз останніх досліджень. Вивчення нацистської окупації в Радянському Союзі розпочалося майже одразу після початку збройної агресії Німеччини. Після здобуття Україною незалежності вітчизняні дослідники продовжили цю традицію. М. Коваль у виданій ще в 1998 р. монографії «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.)» назвав політику Німеччини щодо України «економічною війною Третього Рейху» (Коваль, М. 1999, 336 с.). Аналіз економічної політики окупованої влади розроблявся в публікаціях О. Акуніна, О. Захарченка, В. Орлянського, І. Спудки. Регіональні аспекти цієї політики розглядали О. В. Тішин, Т. Винарчук, В. Чернявський тощо. Стану сільського господарства на окупованих територіях — присвячена ґрунтовна праця О. Перехреста. Вивезення Німеччиною культурних цінностей

з України та етнокультурної спадщини розкрили у своїх наукових здобутках В. Солошенко, І. Музиченко. В основному вітчизняні дослідники зосереджують увагу на масштабах і наслідках економічної політики нацистської Німеччини в Україні. Багато з них наводять факти матеріальних втрат, які зазнала УСРР у період війни. Водночас проблема збирання і вторинного використання відходів, за виключенням коротких згадок про метали, не стала предметом ґрунтовних розвідок.

Закордонні фахівці приділяють ресурсній політиці Третього Рейху, зокрема вторинному використанню різних відходів, значно більшу увагу. Чарльз Дентон і Хейке Вебер наголошують на тому, що і Перша і Друга світові війни загострили боротьбу за стратегічно важливі ресурси — олово, гуму, натуральні жири та алюміній, що сприяло їхньому перерозподілу у глобальному масштабі. Під час цих війн були реалізовані заходи з планування і захисту економічного виробництва для військових потреб (Denton, C. & Weber, H. 2021, p. 1–27). Інструменти, які для цього використовувались, включали економічні стимули так само, як примус і заохочення жорсткої економії. Військова економіка сприяла прийняттю стратегії експлуатації примусової праці та вилучення ресурсів, шляхом пограбування, захоплення «воєнної здобичі» або перенаправлення місцевого виробництва на військові цілі.

Вони грабували не лише промислову та сільськогосподарську сировину, а і відходи. Гайке Вебер, розглядаючи зусилля Німеччини у розвитку промисловості з утилізації відходів, яку ще часто називають індустрією порятунку (salvage industry), та вторинної переробки ресурсів вказує на безперервність цієї політики, починаючи з Першої світової війни. Дослідниця вважає, що в очах нацистського керівництва ця війна продемонструвала багато невдалих прикладів економічного управління, тому нацистський режим намагався за будь-яку ціну уникнути повторення цих помилок і розробили більш ефективні заходи (Oldenzien, R. & Weber, H. 2013, p. 347–370).

Анна Берг здійснила спробу систематизувати дані щодо діяльності з утилізації та переробки відходів в Третьому рейху, який, на її думку, одним із перших сформулював політичну мету досягти рівня «нульових відходів». Проаналізувавши діяльність щодо збирання брухту і металу та методи індустрії порятунку в Німеччині та в окупованій нацистами Європі, вона стверджує, що управління відходами та їх переробка були невід'ємною частиною нацистського расового порядку і викристалізувалися як центральна стратегія для управління хаосом війни. Сотні тисяч добровольців збирали папір, пляшки, металевий брухт, кухонне сміття, ганчір'я та кістки для розширення ресурсної бази Рейху та розширен-

ня можливостей режиму для ведення війни (Berg, A. 2015, p. 446–472).

Чарльз Дентон розкрив вплив війни з Німеччиною на розвиток практик використання вторинних ресурсів у Франції у 1939–1945 рр. Він зазначає, що хоча на початку війни французька пропаганда висміювала спроби нацистів розвинути індустрію вторинної переробки відходів, як доказ економічної слабкості. Чиновники міністерства озброєнь наслідували нацистську Німеччину, проводячи рятувальні операції зі збирання і використання залізного брухту та паперу, хоча і приховували це від населення (Denton, C. 2013, p. 399–430).

Чарльз Дентон і Гайке Вебер проаналізували механізм збирання у передвоєнній Німеччині кісток, ганчір'я, паперу та металу. Вони називають цю політику нацистським проектом вторинного використання ресурсів і зазначають, що хоча головною робочою силою у цій царині були школярі, жінки, остарбайтери і в'язні концтаборів, до цієї діяльності було залучено широке коло громадських і партійних організацій, органи місцевого управління і громадяни. Вони вказують, що значна роль у збиранні відходів відводилась школярам. У німецьких школах у другій половині 1930-х рр. були створені посади викладачів з відходів, які контролювали процес збирання відходів і передавали їх місцевій торгівлі ганчірками та кістками. У 1941 р. була введена

нова система мотивування дітей — присудження балів і нагород найкращим учням і школам. Щорічно німецькі школярі збирали від 22 000 т до 26 500 т кісток. (Denton, C. & Weber, H. 2018, p. 119–139).

Підсумовуючи аналіз зарубіжної історіографії з даної проблематики наголосимо, що вказані та інші дослідники вказують на розуміння нацистами важливості відходів як додаткової сировини для розвитку німецької економіки, що мало наслідком впровадження широкої низки заходів по його збиранню, включаючи репресії проти населення і Голокост.

Мета статті — проаналізувати діяльність окупаційної влади зі збирання на території УРСР різних відходів. Об'єктом дослідження є територія Рейхскомісаріату «Україна». Ми маємо намір відтворити головні напрями цієї діяльності на основі аналізу української окупаційної преси 1941–1943 рр., яка є джерельною базою цієї розвідки. Запропонована розвідка складається з двох частин. У першій ми розглянемо головні напрями діяльності з утилізації відходів у передвоєнній Німеччині, у другій — на території Рейхскомісаріату «Україна».

Виклад основного матеріалу. Утилізація різних ресурсів, безумовно, не була винаходом нацистів. Розуміння цінності багатьох відходів (кісток, ганчір'я, а пізніше — металів, паперу, гуми) в якості вторинної сировини почало формувались набага-

то раніше. У другій половині XIX ст. у багатьох країнах Європи і Америки активно розвивалась діяльність зі збирання кісток та ганчір'я, яке було головним ресурсом для виробництва паперу. Цим займались переважно євреї і роми (rag and bone pickers). Приблизно до 1950 р. кістки були важливою сировиною для хімічної промисловості, оскільки з них можна було виробляти широкий спектр цінних напівфабрикатів. Клей, жири, гліцерин, кісткове вугілля, кісткову золу та кісткове борошно використовували для виробництва добрив і вибухових речовин, мила, свічок, цукру чи скла, змашування техніки чи військового обладнання (Denton, C. & Weber, H. 2018, p. 119–139). Жестяні банки оброблялися для відновлення олова. Вони спрямовувались у текстильну промисловість у вигляді солей олова, які застосовувались для фарбування тканини, а залишки листового металу надходили для потреб металургійної промисловості (Denton, C. & Weber, H. 2021, p. 1–27).

У 1910 р. у Німеччині на 1000 жителів припадав один збирач ганчір'я і кісток. У міжвоєнному Берліні середньостатистичний збирач сміття щоденно збирав близько 75 кг сміття, 100 кг старого паперу, 2–3 кг металу, 50 кг залізна і 60 порожніх пляшок (Oldenzel, R. & Weber, H. 2013, p. 347–370). У багатьох європейських країнах, включаючи Німеччину, в 1920-х — на початку 1930-х рр. збирання металу, ганчір'я та кісток

було зосереджено в руках євреїв (Denton, C. 2013, p. 399–430). Прийшовши до влади, нацисти почали усувати євреїв та інші «небажані елементи» від цієї діяльності (Berg, A. 2015, p. 446–472). Німецьке підприємство «Гольдшмідт» перетворилось у цей період на одну з найбільших хімічних компаній Німеччини і навіть імпортувало використані банки з інших країн. Взявши під контроль кілька менших єврейських конкурентів у рамках процесу «аріанізації» нацистського режиму, воно зайняло монопольне становище на ринку відходів (Denton, C. & Weber, H. 2021, p. 1–27.).

Оскільки євреям заборонили займатися торгівлю брухтом, нацистські чиновники замінили їх організаціями, пов'язаними з нацистами, і підтримали зусилля з розвитку індустрії вторинного використання відходів за допомогою широкого пропагандистського апарату. З середини 1930-х рр., Гітлерюгенд, Німецький робітничий фронт, Національний Соціалістичний народний добробут, Ліга німецьких дівчат, інші нацистські організації та місцеві осередки, блоки і районні керівники розпочали розрізнені акції по «порятунку» побутових відходів (Berg, A. 2015, p. 455). З осені 1936 р. ці зусилля стали більш систематизовані і структуровані в рамках чотирирічного плану. Його оприлюднення сприяло формуванню більш комплексного підходу до ресурсів. Для повернення відхо-

дів у виробництво в якості ресурсів, багато найменувань було названо вторинними матеріалами. Війна ще більше радикалізувала цю тенденцію і створила контекст, у якому досягнення «нульових відходів» перетворювалося на державну політику.

У складі імперського міністерства економіки була створена Служба імперського комісара по використанню вторинних ресурсів. Призначення Герінгом влітку 1937 р. Вільгельма Ціглера рейхскомісаром з утилізації брухту активізувало цю діяльність (Denton, C. & Weber, H. 2018, p. 120). Жителі усіх міст з населенням понад 35 000 чол. були зобов'язані сортувати побутове сміття на звалищах, збирати весь матеріал, що підлягав вторинному використанню, вести статистичний облік кількості відходів і звітувати про це щомісяця (Chad, B. & Denton, C. 2014, p. 98–130). Наступного року Ціглер наказав зняти ковані перила як на державних, так і на приватних землях; були також запроваджені широкі компанії зі збирання металів, наприклад «Тиждень заліза». В Саарпфальці зривали залізні паркани, садові перила і навіть залізні хрести з надгробків. У 1940 р. у рамках Міністерства економіки було створено Рейхскомісаріат по утилізації брухту, який очолив Ганс Хек (Denton, C. & Weber, H. 2018, p. 121). У 1942 р. у рамках цього Рейхскомісаріату було створено посаду спеціального представника з вилучення рогів і копит (Denton, C. & Weber, H.

2018, p. 123). Низка наказів і розпоряджень сприяла планомірному перенаправленню потоків відходів для потреб воєнної економіки.

Однак у передвоєнній Німеччині збирали не лише метали. У 1936 р. майбутній міністр продовольства та сільського господарства Герберт Баке досить агресивно впроваджував систематичне збирати кухонне сміття для використання корму для свиней. У березні 1937 р. Гітлер підписав закон про використання вторинних матеріалів, який передбачав право міністра внутрішніх справ вимагати, щоб вторинні матеріали, зокрема ганчірки і текстильні вироби, підлягають очищенню, дезінфекції або знищенню, якщо це необхідно для забезпечення захисту здоров'я нації перед поверненням до економічного циклу (Berg, A. 2015, p. 446–472).

Німецька економіка, особливо після кампанії в Західній Європі, а більшою мірою після початку війни з СРСР, була відрізана унаслідок блокади від поставок багатьох ключових сировинних ресурсів. Військове виробництво потребувало такої важливої сировини, як кольорові метали, тому німці шукали можливість отримати кольорові метали з брухту, відібраного з різних старих і непотрібних речей. Проте збирачі сировини збирали не лише брухт металів, а і папір, ганчір'я та багато інших видів утилю. Групи збирачів, що склалися з кількох осіб, мали у своєму розпорядженні кінні екіпажі, які блу-

кали місцевістю у пошуках потрібного або перекупували відходи за низькими цінами, відправляючи їх потім на спеціальні склади. У Польщі такі склади були в Окенці та у Варшаві, де працівники Трудового батальйону сортували брухт і вантажи його у вагони.

Мобілізація ресурсів під час Другої світової війни охоплювала не лише робочу силу, продукти харчування, сировину і продукти-замінники, а й відходи. Подібно до примусової праці чи експлуатації ресурсів окупованих територій, відходи фігурували як «резерв», на який військова економіка все більше розраховувала. Як пояснює Адам Туз, нацистське бачення процвітання Німеччини було тісно пов'язано з політикою експансії та війною геноцидом. Він стверджує, що божевільна логіка Гітлера щодо екзистенційної загрози німецькій расі підштовхнула Німеччину до війни в той час, коли її економіка була просто не в змозі її підтримувати (Тоозе, А. 2006, 800 р.).

До 1940 р. нацистський режим систематично намагався збільшити свою сировинну базу за рахунок залучення матеріалів, які можна було використовувати вторинно. Населення закликали пожертвувати різними речами і предметами домашнього вжитку. Основна увага приділялась матеріалам, які могли би бути корисними для виробництва зброї та розвитку галузей економіки, пов'язаних з війною: залізному і мета-

левому брухту, паперу і текстилю. У передвоєнний період Рейх зібрав 650 000 т паперу, 55 000 т непотрібного металу, 8000 т ганчір'я, 2000 т кісток (з їдалень і харчової промисловості), а також 1200 т металобрухту. Військові «подвиги» економіки вторинних матеріалів значно перевищили рівень мирного часу. Загалом Рейх переробив 240 637 т вторинного текстилю, з яких 188 336 т складало ганчір'я, (переважно відходи комерційних текстильних підприємств, вилучені з внутрішнього виробництва). Тільки в лютому 1944 р. нацисти перевезли з окупованих територій до Рейху 8526 т різних вторинних матеріалів. У березні 1945 р. було зібрано загалом 63 250 т текстилю з внутрішніх джерел (Berg, A. 2015, p. 460).

Пограбування ресурсів Радянського Союзу було ретельно сплановано, на що вказують «Директиви з керівництва у новоокупованих областях» (так звана «Зелена папка») Г. Герінга (Ветров, І. Г. 2005, с. 322). Хоча в цьому документі зроблено акцент на використанні окупованих областей для отримання сільськогосподарської продукції і нафти та на головних напрямках збереження окремих галузей промисловості, ця діяльність включала і збирання ресурсів з метою їх вторинного використання для потреб німецької армії.

Як зазначає Іван Ветров, управління й експлуатація української економіки здійснювались як по військовій лінії, так і цивільною оку-

паційною владою. Пограбуванням захоплених територій керували Міністерство народного господарства Німеччини, Міністерство озброєння і боєприпасів і Економічний штаб Верховного командування Вермахта. З кінця 1941 р. в цю систему були також включені численні штаби робітничих бригад і відомств праці, які мали забезпечити військову економіку Німеччини достатніми трудовими ресурсами. За розпорядженням Г. Герінга від 6 вересня 1941 р. була запроваджена посада Генерального інспектора з питань конфіскації і використання сировини в окупованих східних областях (Ветров, І. Г. 1995, с. 96–100). Хоча формально загальне керування економікою окупованої території здійснювалося цивільною адміністрацією, це відбувалось під безпосереднім керівництвом військової влади.

З огляду на розвинене сільське господарство і багаті природні ресурси, Україна розглядалась нацистами, у першу чергу, як сировинна база, яка зможе забезпечити армію Вермахта продовольством. З цією метою одразу після захоплення території України була відновлена система споживчої кооперації, а при облспоживспілках і райспоживспілках створені заготівельні контори. Однак, крім продуктів харчування — картоплі, городини, садовини, сушених фруктів, грибів, меду, і воску, воскобоїн, дикорослих плодів, жолудів, лікарських рослин, яєць, птиці, шкір,

хутра, кінського волосу, щетини, вовни, рогів, копит, пуху, пір'я, на них було покладено завдання заготовляти і утильсировину, зокрема ганчір'я, старе гумове взуття та інші старі вироби з гуми, паперу, брухту кольорових та чорних металів, кісток, клоччя тощо¹. Типовий приклад — Полтавська облспоживспілка, яка була однією з найбільших в Україні. Вона об'єднувала 44 райспоживспілки області, до складу яких увійшло 55 сільських споживчих товариств. Її діяльність охопила територію з населенням близько 2 млн. чол., а в її системі працювало 7180 робітників і службовців. Для виконання завдань окупаційної влади вона створила при райспілках мережу заготівельних пунктів та їхніх уповноважених по селах для збирання сировини на місцях. Структура таких контор складалась зазвичай з таких підрозділів: яйцебаза, овочевий, торгівельний і заготівельний відділи. В обов'язки останнього входили заготівля утильсировини, металолому та лікарських рослин. Заготівельні контори намагались залучити до своєї діяльності колишніх працівників системи «Союзутиль» і всіх тих, хто був знайомий «з кондицією утильсировини та бажали працювати в цій галузі»². Для уявлення масштабів заготівельної ді-

¹ Постанова Київської обласної управи № 4. (1941). *Українське слово (Київ)*. № 63. 21 листопада, с. 4.

² Полтавська облспоживспілка. (1943). *Голос Полтавщини* № 239. 17 червня, с. 2.

яльності наведемо приклад Первомайської контори. Її річний план на 1942 р. складав: 1 180 130 шт. яєць, вишень — 7 т, гуми — 700 кг, кольорового металу 2,5 т³.

На Київщині завдання «негайно відкрити в районному центрі та в кожному селі заготівельні пункти для закупівлі у населення» було поставлено вже 21 листопада 1941 р. (Постанова № 4 Київської обласної управи)⁴. У самому Києві Заготовча контора промислової сировини Київської райспоживспілки була створена 12 грудня 1941 р. Вона повинна була забезпечити всі підприємства, установи, артілі, організації, а також приватних осіб, які юридично оформили переробку промислової сировини⁵.

Вже з перших місяців окупації велась агітація за збирання сировини та утилю. Типовою є стаття «Збирай утильсировину», автор якої вказував, що цінна сировина — тисячі тон кольорового і чорного металу, розбитого скла, паперу валяються по закутках без жодної користі, для збирання яких господарські організації мають утворити приймальні пункти утильсировини, куди б населення

міста змогло її здавати⁶. У пізніших варіантах однойменних статей автори апелювали до антирадянських почуттів, які, на їхню думку, мали бути у радянських громадян, які з різних причин залишилися в окупації: «збираючи весь утиль, ви збільшуєте військовий потенціал, скріплюєте військову виробничу міць Німеччини та її союзників в боротьбі з більшовизмом, прискорюєте перемогу над ним і наближаєте час миру. Жоден шматок старої ганчірки, паперу, металу не повинен пропасти марно»⁷. Нацисти вважали, що «українці мають нагаду довести свою вдячність німецькому командуванню за визволення від радянського гніту і прийняти активну участь у збиранні металу», тому населення мало свідомо відгукнутися на це звернення й знести речі, без яких у господарстві можна обійтись і які в цей час дуже необхідні для озброєння німецької армії та її союзників⁸.

Улітку 1943 р. в українській окупаційній пресі навіть пройшла рекламна компанія під назвою «Сьогодні — утиль, а завтра — крам!», в якій вказувалось, що утильсировина йде не лише на підтримку німецької воєнної промисловості, а і для виробництва товарів широкого вжитку —

³ Первомайська райконтора із заготівель та збуту. (1942). *Нове життя (Первомайськ)*. № 18. 23 серпня, с. 4.

⁴ Постанова Київської обласної управи № 4. (1941). *Українське слово (Київ)*. № 63. 21 листопада, с. 4.

⁵ Заготовча контора промислової сировини. (1941). *Нове українське слово*. № 5. 19 грудня, с. 4.

⁶ Збирати утильсировину! (1942). *Дніпропетровська газета*. № 12. 15 січня, с. 2.

⁷ Збирайте утильсировину! (1943). *Вірним шляхом*. № 25. 20 червня, с. 4.

⁸ Реклама. (1942). *Кам'янські вісті*. № 55. 12 травня, с. 2.

одягу, різних предметів побуту тощо⁹ та для виробництва сільськогосподарського знаряддя, тракторів, речей домашнього господарства¹⁰. Очевидно нацисти вважали це додатковим аргументом для заохочення населення більш активно збирати утиль.

Що ж виготовлялось з утильсировини? З вовняного ганчір'я — нові тканини, одяг, нитки; з бавовняного — папір, картон, мішки та різні канцелярські приладдя. Покидьки ганчірок використовували для набивання матраців, подушок. Переробка старого паперу давала різні сорти нового. Кістки йшли на виготовлення найрізноманітнішого краму — мила, мастильного масла для техніки, вибухових речовин, свічок, лаку й клею, ізоляційних матеріалів, друкарських фарб, косметичних виробів, добрив тощо. З металобрухту найважливішим вважався лом кольорових металів — бронзи, латуні, алюмінію та його різних стопів, який використовувався у військовій промисловості. Старі калоші, різні гумові вироби з пластмаси та грамофонні платівки використовувались у хімічній промисловості; пляшки і бите скло — у скляній, відходи льону й прядива (коротке волокно), покидьки вати (наприклад, старі ватники), обрізки шкір, повсті, свиняча щетина й кінський волос — для ви-

⁹ Сьогодні-утиль, завтра-крам! (1943). *Голос Дніпра*. № 87. 20 липня, с. 2.

¹⁰ Збирання старих речей. (1943). *Новий час (Вознесеньск)*. № 52. 30 червня, с. 2.

робництва текстилю, шкіряних і галантерейних виробів; абрикосові кісточки — у парфумерії¹¹ (Evenden, M. 2011. p. 69–93).

Ще в червні 1941 р. для керівництва роботою із захоплення й утилізації сировини та інших важливих для воєнних потреб матеріалів на окупованих східних територіях у Третньому Рейху була створена посада Уповноваженого з вилучення брухту та старого металу на окупованих територіях. Її обіймав командир особливої воєнно-господарської частини майор Шу¹². Це розпочало планомірну і широкомасштабну діяльність зі збирання на окупованих територіях металевого брухту. З перших днів окупації України головна увага була приділена цій діяльності. Було поставлено завдання збирати металобрухт на всіх теренах, які підлягають цивільній адміністрації. Окупаційна влада очікувала, що населення проявить готовність до пожертв, демонструючи цим розуміння значення «європейської боротьби проти советів»¹³.

¹¹ Сьогодні-утиль, завтра-крам! (1943). *Голос Дніпра*. № 87. 20 липня, с. 2.

¹² Trials of War Criminals Before the Nuernberg Military Tribunals Under Control Council Law No. 10, Nuremberg, October 1946 — April, 1949: Case 11: U.S. v. von Weizsaecker (Ministries case). U.S. Government Printing Office, 1949 — Nuremberg War Crime Trials, Nuremberg, Germany, 1946–1949.

¹³ Металолом для боротьби з більшовизмом. (1942). *Кам'янські вісті*. № 67. 9 червня, с. 2.

На території Рейхскомісаріату «Україна» проведення збору утильсировини було доручено існуючому при Третньому головному відділі реферату відділу промислового господарства, а при Генеральних Комісарах — відділам промислового господарства. Для активізації цього процесу було також створено комісію по праці, до складу якої увійшли, в тому числі, заступники вищих керівників СС і поліції, командир особливої воєнно-господарської частини майор Шу. При Генеральних та Обласних комісарах заснували штаби праці, які мали залучати до цієї діяльності відповідальних працівників з місцевого населення.

На території України збирався як промисловий метал (металобрухт, що залишився на радянських промислових підприємствах), так і побутовий. У хід йшло все: різні предмети з міді, нікелю, олова, мосяжу, цинку, бронзи, нового срібла, томбаку, попільнички, прикраси для стін, прикраси з бронзи, банки, коробки, тарілки, кухлі, казани, підноси, предмети домашнього вжитку, особливо кухонний посуд, клітки для птиць, свічники, самовари, столовий посуд, дверні таблички, рекламні вивіски з металу, клямки, замки до вікон, гачки, ґрати, ворота, балюстради, фігури, стара зброя тощо¹⁴.

¹⁴ Металолом для боротьби з більшовизмом. (1942). *Кам'янські вісті*. № 67. 9 червня, с. 2.

Також здійснювались масштабні реквізиції різних металевих виробів. Автор однієї зі статей написав у травні 1942 р., що «в містах і селах було багато різних кольорових металів у вигляді брухту, зіпсованого посуду, інструментів, прикрас тощо. Цей цінний метал здебільшого людною зовсім непотрібний і валяється безгосподарно по коморах та підвалах. Але він необхідний військовій промисловості Німеччини». Можна припустити, що такі заклики заохочували до реквізицій таких речей.

Перша фаза масованої компанії по збиранню металобрухту відбулась у травні — червні 1942 р. В усіх населених пунктах були оголошені досить стислі строки її проведення. Наприклад, у м. Кам'янському термін здачі металобрухту для підприємств та господарств встановлювався з 10 по 30 травня 1942 р., для населення — з 10 травня по 10 червня 1942 р.¹⁵ Бургомістр міста Біла Церква та Білоцерківського району Майківський видав 28 червня 1942 р. розпорядження про неухильне збирання кольорових металів. Вочевидь населення не поспішало виконувати накази окупаційної влади, так як він заявив, що якщо добровільний збір не буде мати бажаних успіхів, буде запроваджена перевірка по будинках та примусове стягнення кольорових металів. Старостам сіл, а в Білій Цер-

¹⁵ Реклама. (1942). *Кам'янські вісті*. № 55. 12 травня, с. 2.

кві — Житлобудівному відділу було віддано наказ протягом тижня — до 5 липня зібрати і здати увесь кольоровий метал¹⁶.

Якими були масштаби збирання металів? Наведемо кілька прикладів. У Первомайському районі Миколаївської області у першому півріччі 1942 р. було поставлено план зібрати 52 000 кг брухту чорних металів і 700 кг — кольорових металів. У Києві з січня по травень 1942 р. заготовили 284 т кольорових металів, які були відвантажені за нарядами на відповідні заводи. Лише за шість днів місяця було заготовлено 26 т металів, зокрема в Бородянському районі — 7 т, в Макарівському — 9 т¹⁷.

До діяльності зі збирання металобрухту нацистська влада намагалась притягнути українських школярів. Німецькі агітатори писали: «Наші школи можуть дати велику допомогу при збиранні утильсировини. Для цього в кожній школі треба організувати пункт збору утильсировини. Школярі будуть приносити утильсировину на пункти збирання, при чому вони будуть обслуговувати не тільки свої родини, а й сусідні родини, в яких немає дітей школярів»¹⁸. Ми знайшли інформацію, що в Маловистівському районі Кіровоградської

області на 15 травня школярі зібрили 2500 кг кольорових металів¹⁹. Перевірити її наразі немає можливості, однак вона свідчить про існування вказаних намірів окупаційної влади.

Для збирання утилю німецька влада намагалась залучити фахівців — колишніх працівників «Союзутилю», які з різних причин залишились в окупації, а також місцеве населення. Ми не маємо змоги порівняти ситуацію в Україні з сусідніми країнами, адже соціальний портрет збирачів відходів на окупованих територіях поки що не став предметом глибоких досліджень науковців. Безперечно, існували особи, які з економічних або ідейних причин займалися цією діяльністю або періодично долучатися до неї.

Вітольд Войчевич наводить факти, що для збирання заліза у Польщі нацистська Німеччина використовувала євреїв, які мали кваліфікацію і досвід цієї діяльності. В країні існувала особлива група євреїв, які відрізнялися від усіх інших груп — це були особи, які збирали утильсировину. Паралельно були найняті тисячі євреїв для збирання брухту заліза і кольорових металів. Кількість зібраного ними брухту була значною. Наприклад, у вересні 1940 р. з одного з районів було вивезено 50 000 кг брухту та 20 000 кг металу, а 300 000 кг брухту та 1000 кг мета-

¹⁶ Оголошення. (1942). *Дзвін (Біла Церква)*. № 33. 28 червня, с. 2.

¹⁷ Кольорові метали. (1942). *Нове українське слово*. № 105. 09 травня, с. 4.

¹⁸ Сьогодні-утиль, завтра-крам! (1943). *Голос Дніпра*. № 87. 20 липня, с. 2.

¹⁹ Учні збирають металевий брухт. (1942). *Нове українське слово*. № 160. 14 липня, с. 4.

лу очікували на відправку. На важливість їхньої роботи вказує те, що до середини 1943 р. вони могли вільно пересувалися країною, однак пізніше їх відправили в концтабір Аушвіц (Mędykowski, W. W. 2018, 418 p.). Це підтверджує тезу про велике значення, яке надавалось нацистським режимом збиранню металів.

Низка статей в окупаційній пресі дозволяє зробити висновок, що німецькій владі вдалося відтворити в Україні цикл вторинного використання відходів — від їхнього збирання, сортування до переробки. Для цього була використана існуюча в довоєнний час інфраструктура — склади, крамниці і переробні підприємства «Союзутилю». Зі збірних пунктів утильсировина доставлялась на районні бази, опірні пункти постачання, або прямо на центральні склади. Звідси утиль йшов на центральні сортувальні склади — фабрики «Союзутилю» у Харкові, Глухові, Конотопі, Сталіне, Сімферополі й інших містах. Після сортування утильсировина відправлялась на відповідні фабрики для подальшої переробки, наприклад, кістки і старий папір — в Мелітополь, ганчір'я — в Клішчівці тощо²⁰.

Восени 1942 р. в Україні активізувалось збирання й інших видів утилю. Наприкінці вересня — на початку жовтня було видано низку наказів

²⁰ Сьогодні-утиль, завтра-крам! (1943). *Голос Дніпра*. № 87. 20 липня, с. 2.

генеральних комісарів «усім установам, організаціям та приватним особам, що мали склепи або інші місця зберігання утильсировини, негайно подати оголошення до контори закупу та збуту і передати весь утиль до її розпорядження»²¹, що свідчить про низькі темпи добровільної здачі населенням відходів.

Паралельно окупаційна влада намагалась заохотити населення до цієї діяльності, вводячи преміювальні талони. В залежності від виду сировини яку здавали жителі окупованої території, нараховувалась різна кількість балів — пунктів. Згідно до розпорядження заступника Гейтскомісара фон Геммінгена, при здачі утильсировини на 10 крб. нараховувалось: за кольорові метали — 48 пунктів; ганчірки — 60 пунктів; гуму — 60 пунктів; старий папір — 120 пунктів; патефонні пластинки — 36 пунктів; кістки — 72 пункти; пух та пір'я — 30 пунктів; роги та копита — 96 пунктів; пляшки — 30 пунктів; дроб — 80 пунктів²². На талони, в яких зазначалась кількість отриманих пунктів, у німецьких крамницях можна було купити товар за твердими цінами. У Дніпропетровську приймальні пункти мали сплачувати 2,5 крб. за 1 кг міді; 1,5 крб. за 1 кг латуні; 2,15 крб. за 1 кг алюмінію;

²¹ Подолянин. (1942). *Кам'янець-Подільський*. № 81. 4 жовтня, с. 4.

²² Про видачу премій та зарахування пунктів. (1943). *Новий час (Вознесенськ)*. № 47. 12 червня, с. 4.

1,9 крб. за 1 кг мельхіору; 1,2 крб. за 1 кг свинцю (Ветров, І. Г. 1995, с. 96–100).

На даний час ми не маємо змоги з'ясувати ефективність цих заходів, ступінь участі населення у збиранні відходів під час окупації та загальний об'єм їх утилізації. Це має стати предметом подальших ґрунтовних досліджень. Однак наведені в статті факти дозволяють зрозуміти механізм, який було створено нацистами для збирання відходів на території Рейхскомісаріату «Україна». Це дає нам змогу підтвердити тезу про важливість відходів для воєнної економіки Третього рейху.

Висновок. Таким чином, економічне пограбування України нацистською Німеччиною під час Другої світової війни були ширшим, ніж прийнято вважати. Воно включало вилучення багатьох відходів, що були цінною сировиною для розвитку багатьох галузей воєнної економіки. До цієї діяльності були залучені місцеві адміністрації і колаборанти та створена відповідна інфраструктура. Аналіз окупаційної преси свідчить, що участь місцевого населення у збиранні відходів була обмеженою, однак цей аспект потребує більш детального вивчення, що може стати предметом подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Berg, A. (2015). The Nazi rag-pickers and their wine: the politics of waste and recycling in Nazi Germany. *Social History*. Vol. 40. No. 4, p. 446–472. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/03071022.2015.1076124>.

Chad, B. & Denton, C. (2014). Steel of Victory, Scrap of Defeat: Mobilizing the French Home Front, 1939–40. *War & Society*. № 33:2, p. 98–130.

Denton, C. (2013). “Récupérez!” The German Origins of French Wartime Salvage Drives, 1939–1945. *Contemporary European History*. № 22, p. 399–430. DOI: 10.1017/S0960777313000210.

Denton, C. & Weber, H. (2018). Bones of contention: The Nazi recycling project in Germany and France during World War II. In *Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II*. Springer International Publishing, p. 119–139. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-77467-1_7.

Denton, C. & Weber, H. (2021). Rethinking waste within business history: A transnational perspective on waste recycling in World War II. *Business History*, p. 1–27. DOI: 10.1080/00076791.2021.1919092.

Evenden, M. (2011). Aluminum, commodity chains, and the environmental history of the Second World War. *Environmental History*. № 16 (1), p. 69–93.

Мedykowski, W. W. (2018). *Macht Arbeit Frei?: German Economic Policy and Forced Labor of Jews in the General Government, 1939-1943*. Academic Studies Press, 418 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv75d8v5>.

Oldenziel, R. & Weber, H. (2013). "Introduction: Reconsidering Recycling". *Contemporary European History*. Cambridge University Press. Vol. 22. No. 3, p. 347–370. URL: <http://www.jstor.org/stable/43299390> [Accessed: 17.01.2022].

Tooze, A. (2006). *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. London and New York: Allen Lane for Penguin, 800 p.

Ветров, І. Г. (1995). «Фінансова війна» третього рейху на окупованій території України в 1941–1944 рр. *Український історичний журнал*. № 3, с. 96–100.

Ветров, І. Г. (2005). «Зелена папка» Г. Герінга. Енциклопедія історії України: Т. 3. Київ: Видавництво «Наукова думка», с. 322.

Коваль, М. В. (1999). *Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 336 с.

Україна в Другій світовій війні. (2015). Київ: Український інститут національної пам'яті. URL: <https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/userupload/broshura-ukr-sait.pdf> [дата зверн.: 17.01.2022].

REFERENCES

Berg, A. (2015). The Nazi rag-pickers and their wine: the politics of waste and recycling in Nazi Germany. *Social History*. Vol. 40. No. 4, p. 446–472. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/03071022.2015.1076124> [in English].

Chad, B. & Denton, C. (2014). Steel of Victory, Scrap of Defeat: Mobilizing the French Home Front, 1939–40. *War & Society*. № 33:2, p. 98–130. [in English].

Denton, C. (2013). "Récupérez!" The German Origins of French Wartime Salvage Drives, 1939–1945. *Contemporary European History*. № 22, p. 399–430. DOI: 10.1017/S0960777313000210 [in English].

Denton, C. & Weber, H. (2018). Bones of contention: The Nazi recycling project in Germany and France during World War II. In *Coping with Hunger and Shortage under German Occupation in World War II*. Springer International Publishing, p. 119–139. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-77467-1_7 [in English].

Denton, C. & Weber, H. (2021). Rethinking waste within business history: A transnational perspective on waste recycling in World War II. *Business History*, p. 1–27. DOI: 10.1080/00076791.2021.1919092 [in English].

Evenden, M. (2011). Aluminum, commodity chains, and the environmental history of the Second World War. *Environmental History*. № 16 (1), p. 69–93. [in English].

Mędykowski, W. W. (2018). *Macht Arbeit Frei?: German Economic Policy and Forced Labor of Jews in the General Government, 1939-1943*. Academic Studies Press, 418 p. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv75d8v5> [in English].

Oldenziel, R. & Weber, H. (2013). “Introduction: Reconsidering Recycling”. *Contemporary European History*. Cambridge University Press. Vol. 22. No. 3, p. 347–370. URL: <http://www.jstor.org/stable/43299390> [Accessed: 17.01.2022]. [in English].

Tooze, A. (2006). *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*. London and New York: Allen Lane for Penguin, 800 p. [in English].

Vietrov, I. H. (1995). “Finansova viina” tretoho reikhu na okupovanii terytorii Ukrainy v 1941–1944 rr. [The “Financial War” of the Third Reich in the occupied territory of Ukraine in 1941–1944]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3, s. 96–100. [in Ukrainian].

Vietrov, I. H. (2005). “Zelena papka” H. Herinha [“GREEN FOLDER” by G. Goering]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 3*. Kyiv: Vydavnytstvo “Naukova dumka”, s. 322 [in Ukrainian].

Koval, M. V. (1999). *Ukraini v Druhii svitovii i Velykii vitchyzniani viinakh (1939–1945 rr.)* [Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]. Kyiv: Vydavnychiy dim “Alternatyvy”, 336 s. [in Ukrainian].

Ukraina v Druhii svitovii viini. (2015). [Ukraine in the Second World War]. Kyiv: Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty. URL: <https://old.uinp.gov.ua/sites/default/files/userupload/broshura-ukr-sait.pdf> [Accessed: 17.01.2022]. [in Ukrainian].

Tetiana Perha

Ph.D. in History, Senior Researcher,

State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8725-3451>

Yurii Perha

Ph.D. in History, Associate Professor,

National Technical University “Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky”

(Kyiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7636-2417>

ECONOMIC ROBBERY OF UKRAINE: WASTE COLLECTION AND RECYCLING DURING WORLD WAR II

The article examines Nazi Germany’s policy on waste disposal on the territory of the Reich Commissariat “Ukraine” in 1941–1943. It is proven that in the 1930s

the main actors of this activity and the nomenclature of waste, which were given the main attention, in particular, are scrap ferrous and ferrous metals, bones, paper, rags. At the same time, not only industrial waste (Soviet equipment and various scrap) but also household items made of appropriate materials (utensils, consumer goods, etc.) were removed. Local administrations based on the system of agricultural cooperation and individual collaborators were involved. It is found that the Nazis used the infrastructure created in the USSR (Soyuzutil enterprises) to store and recycle waste and sought to attract large sections of the population, including schoolchildren, for which advertising campaigns were organized in the occupation press and a system of incentives was developed. The authors claim that the use of the source in the article indicates the low activity of the population in this activity, but this aspect requires further thorough research. The connection between Nazi Germany's struggle for resources, including waste, and use of violence and the Holocaust is pointed out. The facts presented in the article allow us to state that the economic robbery of Ukraine during the Second World War was wider than is commonly believed today, as it included the removal of many economically valuable wastes.

Key words: *waste, recycling, World War II, Nazi Germany, occupation press, resources.*